

УДК 336.02:001.814:930.2(470+571)''16/17''

ОРЛИК

Василь Михайлович,
доктор історичних наук, завідувач
кафедри гуманітарних наук
та документознавства
Кіровоградського нац. техн. ун-ту
(м. Кіровоград)

**ДОЖОВТНЕВА ФІНАНСОВО-ПРАВОВА ЛІТЕРАТУРА
ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ФІНАНСОВОЇ ПОЛІТИКИ
УРЯДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У статті проводиться джерелознавчо-історіографічне дослідження вітчизняної фінансово-правової літератури ХІХ – початку ХХ ст. за видовим принципом.

В статье проводится источниковедческо-историографическое исследование отечественной финансово-правовой литературы ХІХ – начала ХХ века по видовому принципу.

The article provides a historiographic and source study investigation of a native financial and legal literature of the 19th and the beginning of the 20th century classifying them according to a specific principle.

Кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст. – вузловий період у розвитку Російської імперії. За визначенням видатного українського історика І. Гуржія, корінні зміни, що відбувалися в той час в економіці країни, «були наслідком гострої боротьби між старою, що віджила свій вік, феодално-кріпосницькою системою і новим, капіталістичним укладом» [1, с. 49]. Саме тоді були закладені основи для проведення реформ 1860 – 1870 рр. та формування буржуазних відносин. Не менш вагомим є й пореформений період історії імперії Романових. Серед складного комплексу питань, що стосуються історії Російської імперії кінця ХVІІІ – початку ХХ ст., вагоме місце належить аспектам, пов'язаним із

фіскальною політикою уряду. Важливими є дослідження гільдійської реформи Є. Канкріна, досвіду реформування оподаткування сільськогосподарської діяльності П. Кисельовим та еволюціонування місцевого оподаткування, особливо міського, податкові реформи 60–80-х років XIX ст., створення інституту податних інспекторів, розвиток банківської системи та ін. Вітчизняній історичній науці важливо осмислити зазначені питання, адже належне розуміння історичного досвіду, зокрема, фінансової політики та її впливу на розвиток економіки країни, дає можливість уникати помилок минулого. Втім, незважаючи на важливість досліджень цих та інших проблем економічної історії Російської імперії кінця XVIII – середини XIX ст., слід констатувати, що в Україні їм приділяється недостатня увага, а їхня історіографія перебуває в кризовому становищі.

На шляху нашої держави до створення економічних підвалин демократичного суспільства виникає гостра потреба у вивченні та осмисленні історії основних вітчизняних фінансових інститутів та фінансової політики особливо в період визрівання та формування буржуазного суспільства. Серйозні зміни в економіці країни за останні роки стимулюють ріст суспільного інтересу до складових фінансової політики. Активні пошуки законодавцями та економістами ефективної моделі фінансової системи України все гостріше виявляють пов'язані з нею нові (а часто й старі) проблеми законодавства, тому особливої вагомості набувають дослідження з історії фінансів, фінансової політики та законодавства. Ще наприкінці XIX ст. академік Імператорської Академії наук І.І. Янжул указував, що «только одно сравнение и сопоставление исторических фактов, углубление в опыт прошлого дает нам возможность рационально оценивать правильность, целесообразность и применимость того или другого финансового мероприятия, того или другого источника государственных доходов. ...Лишь благодаря сравнительному изучению истории финансов получается возможность оценивать действительные достоинства, слабые и хорошие стороны не только отдельных частей, но и целых финансовых систем, существующих в различных странах.

Какие формы налогов лучше всего установить и почему? В каком направлении должна развиваться их совокупность и в каком нет? Отчего известный налог является в одном месте целесообразным, а в другом дурным?» [2, с. 51]. До важливих, але недостатньо вивчених у вітчизняній історіографії проблем належить історія еволюції державних доходів Російської імперії в період формування та розвитку буржуазного суспільства, а історіографічні дослідження цієї проблематики взагалі відсутні. У запропонованій розвідці автор намагається висвітлити ключові моменти розвитку досліджень історії фінансової політики уряду Російської імперії у вітчизняній дожовтневій історіографії. Разом з тим, головну увагу приділено історіографії такої вагомій складовій окресленої проблеми, як податкова політика.

Аналіз опрацьованої літератури показує, що весь історіографічний масив доцільно розділити на декілька частин, користуючись видовим принципом, виходячи із специфіки досліджуваної проблеми та зважаючи на обмежений обсяг статті, виділимо для розгляду три основних групи джерел: 1) документальні джерела; 2) монографічні дослідження, навчальна література й довідкова література; 3) мемуари, публіцистичні твори й періодика. На нашу думку, така класифікація джерельного комплексу дозволить нам всебічно розглянути еволюцію фінансово-правової науки в Російській імперії.

Зупинимося більш детально на характеристиці кожної із запропонованих груп джерел. **Першу**, як ми вже зазначали, складають документальні джерела. Велику цінність для дослідницької роботи мають законодавчі акти, вони відображають еволюцію фінансового законодавства й фіскальних органів, їх повноважень, детально регламентують службову діяльність чиновників фінансового відомства від порядку прийняття на службу, умов її проходження, штатні розписи цих установ, чітко визначають посадові обов'язки від міністра фінансів до канцеляристів повітових «присутственных» місць. Саме тому провідне місце серед джерел першої групи цілком об'єктивно посідають правові, такі як

Повне зібрання законів Російської імперії, в якому відображено фінансове законодавство, наприклад [3–10], *Звід законів Російської імперії* [11], *Зібрання узаконень і розпоряджень уряду*, відомчі видання, зокрема щотижневик “*Вестник финансов, промышленности и торговли*”, виходив з 1884 р., у ньому містився покажчик урядових розпоряджень по міністерству фінансів, документи з’їздів податних інспекторів [12] та ін. Аналізуючи документальні джерела XIX – початку XX ст. не можна залишити поза увагою праці І. Бліоха [13–15].

Другу групу джерел складають монографічні дослідження. У наукознавстві побутують різні погляди на визначення монографій, ми візьмемо за основу позицію українського вченого О. Рафальського, який указує, що «у джерельно-історіографічному розумінні монографія – це такий різновид наукової праці (книга, брошура, стаття, дисертація), що присвячений одній (моно-) проблемі» [16, с. 4]. Саме в останньому аспекті й розглянемо монографічні дослідження з піднятого нами питання. Крім монографій, відповідно до обраної класифікації до третьої групи джерел входить специфічна за характером викладу матеріалу навчальна література. Проаналізуємо монографії і навчальні видання у комплексі відповідно до хронології їх виходу.

Розвиток товарно-грошових відносин у кінці XVIII на початку XIX ст. у Російській імперії сприяв розширенню сфери фінансових відносин. Майже у 82 рази зростає у готівковому обігу кількість паперових грошей, створюються центральні та місцеві органи фінансового управління, поширюються економічні ідеї А. Сміта, Д. Рікардо та інших західноєвропейських мислителів. Недарма О. Пушкін, характеризуючи ерудицію Онегіна, писав:

«Зато читал Адама Смита
И был глубокий эконоом,
То есть умел судить о том,
Как государство богатеет...» [17, с. 189]

Усі названі фактори сприяли розвиткові наукових пошуків у фінансовій галузі. Однією із перших праць присвячених фінансам Російської імперії на початку XIX ст. та управління ними є *“План фінансів”* М.М. Сперанського [18], складений 1810 р. за дорученням Олександра І. Автор безпосередньо не піднімав питань, пов’язаних із Україною, але ряд статей роботи опосередковано стосувалися українських губерній та їх податних станів, зокрема ст. 116, 120, 123, 126 [18, с. 54–55].

Важливим етапом у дослідженні податкової політики Російської імперії стала праця Є. Канкріна, керівника російського міністерства фінансів у 1823–1844 рр., *«Короткий огляд російських фінансів 1838 року»* [19]. Вона містить значний фактичний та статистичний матеріал, дозволяє порівняти економічне становище різних регіонів держави, платоспроможність податних станів. Особливу увагу дослідник приділяє питанням винних відкупів яка мала регіональні особливості. Так, зокрема, у малоросійських, західних та литовських губерніях, замість мита з продажу вина стягувалось винне мито з кожної ревізької душі, право вільної торгівлі вином надавалось не лише поміщикам, а й малоросійським козакам та військовим обивателям Харківської губернії [19, с. 29]. Автор зазначає, що стан губерній з існуючим казенним продажем вина був значно кращим ніж тих, де цей продаж був вільним, наводячи приклад по Харківській губернії, у якій співіснували ці системи. У повітах із казенним продажем недоїмки були значно меншими, ніж там, де був вільний продаж вина [19, с. 31].

Наведений дослідником *«Табель про народонаселення»* дозволяє не лише визначити процент осіб податних станів в українських губерніях, а й порівняти його із загальним по імперії чи окремих губерніях [19, с. 145–148]. В той же час, Є. Канкрін у своїй практичній та науковій діяльності недостатньо приділяв уваги фінансовим органам на місцях, залишав поза увагою проблеми реформування податкової системи, зокрема ліквідації середньовічної за своєю природою подушної податі та поділу населення на податні стани.

У 30–40-х роках XIX ст. фінансова та фінансово-правова наука вводяться до навчальних програм юридичних факультетів Московського, Санкт-Петербурзького й Казанського університету, а 1839 р. у Московському університеті створюється кафедра державних податей, усе це позитивно вплинуло на розвиток досліджень у галузі податків [20, с. 47]. У 1840–1850 рр. з'являються праці перших російських професорів фінансового права І. Горлова [21–23], Ф. Мільгаузена [24] та Є. Осокіна [25], переклади робіт провідних європейських учених [26].

Економічним компаративним аналізом характеризуються роботи випускника Московського університету й професорського інституту при Дерпському університеті професора Казанського, а згодом Санкт-Петербурзького університету І.Я. Горлова. Його *«Теорія фінансів»* [21] була першим підручником із фінансів підготовленим у Росії й виданим на російській мові двічі (Казань 1841 р. і Санкт-Петербург 1845 р.), в ній досліджувалися державні доходи й видатки, фінансове законодавство, податкові системи різних західноєвропейських країн порівнювалися з російською.

Уперше термін фінансове право в назві книги був використаний деканом юридичного факультету Казанського університету Є.Г. Осокіним у роботі присвяченій історії митних зборів *«Декілька спірних питань з історії російського фінансового права»*, а курс лекцій професора Московського університету Ф.Б. Мільгаузена, став першим посібником, що мав назву *«Фінансове право»*.

Ці праці заклали традицію активного використання історичного та порівняльного методів, що стає характерною рисою методології дожовтневих фінансово-правових досліджень. Крім таких позитивних рис у галузі фінансових студій, у період 30–50-х років XIX ст. формуються й негативні тенденції в дослідженнях, як наслідок грубого цензурного втручання, на останньому більш детально зупинимося під час розгляду публіцистичної літератури.

Буржуазні реформи 1860–1880-их років у Російській імперії сприяли розвиткові досліджень, присвячених проблемам державних фінансів і публікації цілого ряду статистичних матеріалів. Розуміючи, що неможливо реформувати країну без проведення податкової реформи, Олександр II у кінці 1850-х років створює спеціальну Комісію для перегляду системи податків і зборів [27], результатом діяльності якої стали 23 томи «Трудов», що вийшли протягом 17 років [28], у яких зібрано значний аналітично-узагальнюючий матеріал з проблем податкової політики Російської імперії в XIX столітті.

У 80-их роках XIX ст. у Московському, Казанському й Новоросійському університетах створюються кафедри фінансового права, діяльність яких пов'язана з плеядою талановитих учених, які золотими літерами вписали свої імена у скрижалі світової й вітчизняної науки. Глибиною аналізу виділяються праці сформованої у цей час плеяди талановитих вчених-фінансистів: В. Лебедева, І. Патлаєвського, І. Янжула, Д. Львова, Г. Сидоренка, С. Іловайського, І. Озерова та ін. Розглядаючи монографічну спадщину російських і українських дослідників, зупинимося відповідно до хронології виходу й на декількох підручниках, які увійшли в світову скарбницю фінансової думки.

Фундаментальне дослідження історії земельного податку в Російській імперії було проведено В. Лебедевим під час підготовки магістерської дисертації* й видано окремою монографією [29]. Детально розглянувши питання його правового регулювання в європейських державах і критично проаналізувавши всі доводи «за» і «проти» земельного податку, автор зазначав, що саме доходи від використання землі слугували джерелом сплати подушної та оброчної податей, питейного доходу, а їх заміна дійсною земельною податтю, поширеною на землі усіх станів, була найважливішою у справі реформування податкової системи [29, 133–134]. В той же час дослідник ухилився від відповіді на саме основне питання, яке мало політичне забарвлення: хто і як повинен платити земельний податок в

---

* Ступінь магістра була заснована «Положением об испытаниях на ученые степени 1864 года».

Росії після відміни кріпосного права? Не залишились поза увагою вченого проблеми земських повинностей та місцевих податей [30–31], остання є його докторською дисертацією. Увагу В. Лебедева [32], як і багатьох інших учених [33–38], у 80–90-х роках XIX ст. привертала проблеми акцизних зборів з алкогольних напоїв і діяльності органів непрямого оподаткування. Цікавість дореволюційних науковців до проблем оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем зрозуміла, адже найбільш вагомим у фіскальному відношенні серед непрямих податей і зборів у імперії Романових був саме, так званий, питний дохід, а гуральництво було чи не найрозвинутішою галуззю промисловості. Якщо в російських губерніях існувала відкупна система стягнення податей з алкоголю, то в українських – був хоча б частковий вільний продаж спиртних напоїв, із специфічною системою його оподаткування, що створювало для владних структур значні труднощі в її адмініструванні. Саме через це українські терени, разом із губерніями Білорусії та Прибалтики, протягом усього дореформеного періоду зберігали назву «привілейовані губернії». У них, оподаткування виробництва й торгівлі алкогольними напоями зберігало свої особливості, відзначаючись широким колом суб'єктів цього виду підприємницької діяльності. Серед цілого корпусу праць присвячених цій проблемі особливо хотілося б зупинитися на книзі М.С. Терського, адже він не лише теоретично розглядає найбільш прийнятну для фіскальної системи імперії Романових систему оподаткування алкоголю, але й показує динаміку уніфікації оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем у Російській імперії та в 16 привілейованих губерніях, у тому числі й українських: Київській, Подільській, Волинській, Чернігівській, Полтавській, Харківській, Катеринославській, Таврійській і Херсонській. Автор зазначає, що встановлене на їхніх теренах спеціальне мито за право винокуріння, котре з початку XIX століття називалося акцизом, було доповненням до подушного. Адже цей збір, «хотя и назначался в определенном размере с ведра вина, но на самом деле не имел характера косвенного налога с потребления, а составлял окладной налог,

взимавшийся по числу душ населения, считая расход вина по одному ведру на душу» [38, с. 13].

Підручник В. Лебедева «*Фінансове право*» [39], справедливо вважався одним із найкращих на теренах Російської імперії, його на думку С. Іловайського можна було поставити в один ряд із кращими світовими дослідженнями [40, с. 11]. Сучасники вченого вважали, що даний підручник був не просто навчальним курсом, а систематичним зібранням цінних монографій із фінансових питань, зокрема про промисловий податок, про митні платежі. Дійсно, перший за часом, самостійний російськомовний підручник В.О. Лебедева був значним не лише за обсягом, а й за змістом матеріалу. У цій фундаментальній праці професора Санкт-Петербурзького університету містяться певні відомості й про особливості продажу державних земель у Західних губерніях. Дослідник зазначає, що протягом 1864–1871 рр. видаються правила та інструкції про продаж земель у цьому регіоні з метою уведення російського землеволодіння. До купівлі не допускалися поляки та євреї, а росіянам надавалися пільги, зокрема відстрочка, платні. Кошти, виручені від таких операцій, йшли на купівлю помість у цих же губерніях. Автор указує, що протягом 1867-1871 рр. «було продано більше 275,5 тис. дес. земель оцінених у 2800000 руб.», а 1872 р. понад це продаються деякі наділи у Київській та Волинській губерніях [39, с. 231].

Над проблемами прибуткових податків працював видатний український правознавець, випускник Київського університету професор Новоросійського університету І.І. Патлаєвський [41–42]. Життя й діяльність випускника юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету професора С. Іловайського пов'язані з кафедрою фінансового права Новоросійського університету в Одесі. Досліджуючи проблеми державного регулювання фінансів, він розглядав питання податкової політики у різних регіонах Російської імперії у XVIII–XIX ст. він вважав, що задача до оренди казенних населених маєтків у західних губерніях, була несправедливою, адже «орендатори користувались

маєтками на правах повних господарів, а селяни повинні були відбувати на користь цих орендарів різні повинності» [40, с. 82]. Ця система отримання доходів із казенних маєтків називалась господарчою, на відміну від оброчної, що застосовувалась у великоросійських та південних губерніях. Вчений справедливо вказував на те, що ця система «вела до розорень, як казенних маєтків, так і приписаних до них селян» [40, с. 82]. Аналізуючи проблему квартирного податку, для справляння якого населені пункти поділялись на 5 класів, вчений лише наводить перелік міст першого й другого класу, відповідно до якого найбільші тогочасні українські міста Київ, Одеса і Харків належали до другого, інші губернські міста – до третього, а більшість повітових міст – до четвертого класу [40, с. 266–267].

Багато уваги в роботі С. Іловайського приділяється проблемі акцизів на цукор, особливо актуальної для вивчення фінансової політики Російської імперії в українських губерніях [40, с. 290]. Для регулювання цукрової промисловості та підтримання високих цін на внутрішньому ринку цукрозаводчики об'єднувались у синдикати, як наприклад у м. Києві. Від таких дій страждали перш за все споживачі, яким інколи на допомогу приходила держава. С. Іловайський наводить цікавий факт утручання держави в формування споживчих цін на цукор. 1892 р. цукропромисловці, користуючись високим ввізним митом на цукор, значно підняли на нього ціни. Міністр фінансів, за височайшої підтримки організував експорт імпорт цукру таким чином, що у Вінниці та Жмеринці його пуд коштував лише 5 руб. 10 коп. [40, с. 290–291]. Ця операція не лише змусила знизити ціни на внутрішньому ринку, а й збільшила споживання цукру, у результаті чого збільшились бюджетні надходження.

Аналізована праця професора Новоросійського університету насичена багатим фактичним матеріалом, історичними екскурсами, проведенням компаративного аналізу фінансового законодавства європейських держав та США. У той же час, автор не приділяє належної уваги особливостям фінансової політики

держави в різних регіонах імперії, не достатньо наводиться статистичний матеріал, що на нашу думку дозволило б більш повно розкрити підняті дослідником проблеми та значно посилити висновки.

Значний внесок у формування й розвиток вітчизняних фінансових досліджень зробили праці уродженця Київщини академіка І.І. Янжула [2, с. 43–44]. Його робота «*Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах*» вражає глибиною змісту й стає важливою віхою у розвитку фінансового права, у той же час ця праця не є монографією, а лише університетський підручник, більшу частину якого присвячено дослідженню податків та податкової політики. Глибокі історичні екскурси та компаративний аналіз російського та зарубіжного податкового законодавства дозволили автору зробити далекосяжні висновки актуальні й для сьогодення, зокрема, щодо прогресивних податків, єдиного податку, непрямих податків та ін. Значну увагу вчений приділяв адмініструванню податків, правилам обкладення населення, зазначаючи, що при формуванні податкової політики необхідно враховувати регіональну специфіку, зайнятість населення й співвідносити це з потребами держави. Автор посилаючись на Є. Канкріна наводить приклад, коли селяни південноукраїнських губерній для сплати податків продавали майже за безцінь сіно торговцям, а останні перепродували його в тричі дорожче кавалерійським полкам дислокованим у цій місцевості, указуючи що «в данном случае как для плательщиков, так и для казны было бы гораздо более выгодно, если бы правительство взимало там налог прямо сеном» [2, 281].

Ретельністю дослідження й багатим фактичним матеріалом відрізняються монографії професора Казанського університету Д.М. Львова присвячені проблемам промислового податку та податку зі спадщини [45–48].

Вагомим внеском у дослідження податкової політики Російської імперії є також праці випускника історико-філологічного факультету Київського

університету св. Володимира, учня М.Х. Бунге Г.Д. Сидоренка присвячені рекрутській повинності й історії податків на цукор [49–50].

Розглядаючи дослідження проблем фінансової політики Російської імперії не можна залишити поза увагою праці Харківського вченого М. Алексеєнка, який присвятив серію досліджень питанням податкового законодавства та податкової політики [51–55], серед яких особливо хотілося б виділити монографію *«Діюче законодавство про прямі податки»*. Дослідник проводить глибокий аналіз законодавства, що регулювало форми прямого обкладання населення, зокрема подушної податі, оброку, промислового податку, податку на міську нерухомість, на торгівлю та близьких до них земського й міського зборів. Розглядаючи ставки подушної податі, М. Алексеєнко вказує, що після їх підвищення 1867 р. вони нерівномірно розподілялися по імперії, так якщо у повітах Псковської губернії вони склали 1,15 руб., то у Московській губернії – 2 руб., Харківській – 1,81 руб., Полтавській – 1,84 руб., а найбільше сплачували колоністи Одеського повіту – 2,61 руб. [54, с. 18]. Аналіз матеріалів, присвячених землеробству, дозволив досліднику не лише встановити особливості справляння оброку, своєрідної плати державних селян за землю [54, с. 58], а й віднайти причини податкової заборгованості колишніх поміщицьких селян у Західних губерніях, зокрема в Подільській і Київській губерніях [54, с. 59]. Висвітлюючи згадану проблему, вчений довів, що основним фактором, який визначив неплатоспроможність селянства вказаних губерній, була його надмірна земельна диференціація. Значна маса селян отримувала доходи не від земельного наділу, а на заробітках [54, с. 59]. Крім того М. Алексеєнко вказує, що ціни на найману працю у цьому регіоні були значно нижчими, ніж у інших, а злидні та термінова необхідність сплати податків штовхали незаможних селян ще дешевше продавати свою працю [54, с. 60].

Багато уваги дослідником приділяється проблемі податку на міську нерухомість, це питання актуальне й на сьогоднішній день, адже в Україні планується впровадження подібного податку. Учений зазначає, що спочатку в

якості експерименту цей податок пропонувалось запроваджували лише у чотирьох великих містах Російської імперії: С.-Петербурзі, Москві, Одесі та Ризі, але урядова комісія цей проект відхилила [54, с. 71], 1863 р. податок на міську нерухомість вводиться на переважній більшості території держави. Аналізуючи надходження від нього до бюджету, М. Алексеєнко вказує, що серед губерній перше місце займає Петербурзька, «яка сплачує 354960 рублів (тобто більше 16%), потім слідує Московська – 152550 рублів, Херсонська – 111070 рублів (ці три губернії дають близько 30% загальної суми надходжень), Київська – 83330 рублів, Катеринославська – 80060 рублів, Саратовська – 68470 рублів, Бессарабська – 65000 рублів, Харківська – 59530 рублів», надходження з інших губерній були незначними, як наприклад з Архангельської – 10000 рублів, Олонецької 4540 рублів [54, с. 73]. Наведені дослідником показники свідчать про розвиток українських міст у досліджуваний період.

Проблему податкової політики на селі у ХІХ ст., найбільш повно та глибоко дослідив у двох працях віце-директор Департаменту окладних зборів Міністерства фінансів М. Бржеський [56; 57]. «Недоимочность и круговая порука сельских обществ...» сучасний український дослідник В. Жвалюк цілком справедливо назвав «справжнім феноменом у російській історико-юридичній літературі дореволюційного періоду» [58, 11]. У ній М. Бржеський піддав глибокому аналізу формування общинного землеволодіння в державі, показав тотожність даного процесу на Півночі імперії у Архангельській губернії та на Слобідській Україні. Приватна власність на землю сприяла майновій диференціації селянства, що призводило до накопичення податкових заборгованостей останніх, адже податки сплачувались з ревільських душ без врахування розмірів земельних наділів. 1831 р. найбільші в імперії податкові недоїмки з державних селян мали губернії Курська – 9,1 млн. руб. та Харківська – 6,8 млн. руб. [57, с. 135]. Влада, намагаючись зменшити недоїмки, усілякими засобами не лише обмежувала історично сформовану приватну власність на землю, а й проводила переділи землі,

створюючи общинне землеволодіння [57, с. 106–109]. Висвітлюючи проблему податкових заборгованостей державних селян, вчений доказав, що основним фактором, який визначав її існування була архаїчна подушна система стягування податків. Дослідник вказує, що у сільських общинах спостерігалось бажання «розкласти подать у повній відповідності до кількості надільної землі, що знаходилася у розпорядженні платника... Приурочив податні розкладки до розміру земельного володіння домогосподарства, община знайшла для платників ту гарантію, яка, на жаль, цілком відсутня у законі» [57, с. 170]. Автор зазначає, що в малоросійських губерніях невідомі випадки надання общиною податкових пільг бідним господарям, а в південних – лише в окремих випадках, у південно-західних досить рідко податкові пільги надавались лише по мирському збору [57, с. 171]. М. Бржеський детально розкриває механізм визискування податків із селянства, аналізує правозастосовчу діяльність сільської общини та поліції, зазначаючи, що в малоросійських та південних губерніях «поліція піддає волосних старшин, сільських старост і збірників податків арешту й штрафу й притому не лише при допущенні недоїмки, але й взагалі при повільному надходженні зборів» [57, с. 280]. Дослідник указує на нерівномірний поділ на общини та волості, що призводило до нерівномірності обкладення мирськими зборами селян. Так найбільші в державі мирські платежі були у Південних – 0,59 руб. та Південно-Західних губерніях – 0,58 руб. з десятини землі [57, с. 223]. Не залишились поза увагою М. Бржеського зловживання посадових осіб, які ще більш посилювали податковий тягар селянства, зокрема в Херсонській губернії [57, с. 253]. Значне місце в дослідженні відводиться статистичному матеріалу, який не лише посилює висновки зроблені автором, а й дозволяє сучасним дослідникам їх значно поглибити. Бржеському також належить історичний нарис про прямі податки у ювілейному виданні міністерства фінансів «*Міністерство Фінансів 1802 – 1902*» [59–60].

Аналізуючи дожовтневу монографічну літературу не можна залишити поза увагою дослідження фінансиста-практика, державного діяча кінця XIX – початку XX ст. П.Х. Шванебаха [61]. Автор, на основі узагальненого значного економіко-статистичного й нормативного матеріалу провадить глибокий аналіз тогочасної податкової системи Російської імперії, робить далекоглядні висновки.

Значний внесок у розвиток досліджень проблем фінансової політики Російської імперії зробили праці завідувача кафедри фінансового права Московського університету в 1898–1917 рр. професора І.Х. Озерова [62–66]. Податкову систему вчений розглядав як рефлекс економічного життя, засуджував використання державою винної монополії, непрямих податків, пропонуючи стягувати прибутковий податок із поміркованою прогресивною шкалою. Сучасний російський учений, професор Бельський називає М.Х. Озерова останнім із могікан російської дореволюційної науки фінансового права, указуючи, що дослідник у написаній 1917 р. роботі «Розгром нашого економічного життя», «показал гибель старой экономической и финансовой культуры, выросшей на православной религиозно-этической почве, свидетельствовал движение новой России в экономическое Никуда» [20, с. 50].

Загалом у кінці XIX – на початку XX ст. активні творчі пошуки науковців вилилися у цілий корпус навчальної літератури, в якій проблеми фінансової політики знайшли належне висвітлення.

Для характеристики фінансової політики уряду Російської імперії в кінці XVIII – на початку XX ст., важливе місце посідають джерела **третьої групи**: щоденники, спогади, автобіографічні записки чиновників і службовців із помісного дворянства, публіцистичні твори й періодика, в яких вагоме місце посідає відображення тогочасних фінансово-правових проблем. Про значення мемуарів для об'єктивності й всебічності історичних досліджень влучно сказав І. Еренбург: «Коли очевидці мовчать, народжуються легенди» [67, 47].

У мемуарній літературі ще в першій половині XIX ст. склалася ситуація значного переважання мемуарів провінційних чиновників і дворян середнього рангу над мемуарами придворної аристократії. Значну частину мемуарної літератури складають спогади не лише про свою службу, а й про службу батьків у казенних палатах і казначействах [68; 69]. Серед останніх особливо хотілося зупинитися на мемуарах В.А. Інсарського який не лише описує службу батька в якості пензенського повітового скарбника, а й побут чиновників пензенської казенної палати й навіть наводить розміри їхніх хабарів і приношень натурою.

Значний джерельний пласт складають мемуари вищих посадовців Російської імперії, зокрема «*Автобіографічні записки*» засновника й першого попечителя Київського університету, директора 3-го департаменту міністерства державних маєтностей Є.Ф. Брадке [70], спогади відомого фінансиста й державного діяча Є.І. Ламанського [71], «*Вибрані спогади*» видатного державного діяча кінця XIX – початку XX ст. міністра фінансів, голови комітету й ради міністрів С.Ю. Вітте [72] та ін.

Значного розмаху публікації у періодиці набувають у період правління Олександра II, хоча твори, присвячені фінансовим проблемам, потрапляли під гостре око цензури. Наведемо лише один маленький штрих до цього процесу на прикладі листа міністра народної освіти А.С. Норова до попечителя київського учбового округу від 16 березня 1857 р. в якому міністр указує, що «в разных периодических изданиях и особенно в тех, которые печатаются в Москве, появляются ныне весьма часто статьи политико-экономического содержания... Статс Секретарь Брок (у той час міністр фінансів – В.О.) просит о сделании распоряжения, чтобы подобные статьи и вообще касающиеся финансовых и торговых вопросов, не были впредь допускаемы к печати без предварительного с министерством финансов соглашением» [73, арк. 8–8 зв.].

Не зважаючи на це періодика, є досить цінними джерелом, адже містить багатий і різноманітний матеріал. Серед періодичних видань, проблеми податкової

політики висвітлювалися у журналах «*Финансовое обозрение*» видавався протягом 1874–1876 рр. Особливе місце серед періодичних видань належить газетам «*Губернские ведомости*», які видавалися у кожному губернському місті з 1838 р. декілька раз на тиждень, невеликим тиражем. Газета складалася із двох частин, у першій, офіційній, публікувалися урядові маніфести, розпорядження місцевої адміністрації, відомості про переміщення чиновників, офіційні оголошення, ціни, друга частина складалася із неофіційної інформації – статистично-економічних, етнографічних статей, історичних документів та ін.

Аналізуючи дожовтневу публіцистику з проблем податкової політики особливо хотілося б виділити роботи Л. Ходського [74], М. Соколова [75], М. Кабанова [76], М. Кропотова [77] та інших, у яких наводяться красномовні приклади провадження, фінансової, зокрема, податкової політики царатом. Так, наприклад, М.П. Огарьов у статті «Русские вопросы», опублікованій 1856 р. у «Полярной звезде», писав про відкупну систему: «Мужик вырабатывает хлеб и продает четверть ржи за 2 целковых. Из этой четверти сделают семь ведер вина и продадут мужику в розничной продаже каждое ведро по семи целковых, т. е. четверть ржи переделается в вино, 2 рубля переходят в 49 рублей серебром. Налог невероятный» [78, с. 113]. У типографському відбитку із «*Отечественных записок*» опублікованому окремою брошурою, без вихідних даних під назвою «*Финансовая политика в период 1861–1880 гг.*», цілком аргументовано указується, що існуюча на той час податкова система не в змозі забезпечити доходну частину бюджету імперії, а тому й відповідно держава не в змозі якісно реалізовувати свої функції зокрема у галузі оборони, розвитку промисловості, судоустрою, освіти та ін. [79, с. 27].

Таким чином, короткий огляд дожовтневої фінансово-правової літератури з питань фінансової політики уряду Російської імперії свідчить, що ця проблема має певне висвітлення в науковій спадщині сучасників тієї епохи: вчених-теоретиків та практичних працівників підрозділів міністерства фінансів Російської імперії.

Список використаної літератури

1. *Гуржій І.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. / І. Гуржій. – К. : Держполітвидав УРСР, 1954. – 451 с.
2. *Янжул І. І.* Основные начала финансовой науки : учение о государственных доходах / И. И. Янжул. – М. : Статут, 2002. – 555 с.
3. *О сборе* государственных податей в губерниях Лифляндской, Курляндской, обеих Литовских, Минской, Подольской, Киевской и области Белостокской, вместо денег – хлебом : Высочайший Манифест 17 ноября 1811 г // Полн. собр. законов Рос. империи. – Собр. 1-е, т. 31, № 24875.
4. *О взимании* податей : подушной, за право винокурения и оброчной в Малороссийских губерниях, вместо ассигнаций, серебряною монетою : имен. указ 23 марта 1832 г. // Полн. Собр. законов Рос. империи. – Собр. 2-е, т. 7, № 5246.
5. *О порядке* взимания с казенных поселян денежных сборов на государственные подати, земские повинности и мирские расходы, также и по казенным взысканиям : Высочайше утв. мнение Гос. Совета, 28 нояб. 1833 г. // Там же. – Т. 8, № 6592.
6. *О дозволении* малороссийским казакам переходить в другие податные состояния : Высочайше утв. Положение комитета министров, 23 нояб. 1838 г. // Там же – Т. 13, № 11763; *О переложении* на серебро разных податей и сборов : Имен. указ 9 нояб. 1839 г. // Там же. – Т. 14, № 12867.
7. *О дозволении* малороссийским казакам переходить наравне государственными крестьянами в неподатные состояния : Высочайше утв. Положение комитета министров, 7 февр. 1839 г. // Там же. – № 13025.
8. *Об учреждении* по Харьковской, Полтавской и Курской губерниям хлебных сборов в уплату недоимок : Высочайше утв. положение Особого комитета, 12 марта 1845 г. // Там же. – Т. 20, № 18825; № 2911.
9. *Об отмене* подушной и преобразовании оброчной податей: Высоч. утв. мнение Гос. Совета, 28 мая 1885 г // Полн. собр. законов Рос. империи. – Собр. 3-е, Т. 5, № 2988.
10. *О преобразовании* оброчной подати бывших государственных крестьян в выкупные платежи : Высочайше утв. мнение Гос. Совета, 12 июня 1886 г. // Там же. – Т. 6, № 3807 и др.
11. *Свод законов* Российской империи. – СПб., 1842, 1857, 1893, 1903 и др. – Т. V.
12. *Журнал* заседаний съезда податных инспекторов Киевской губернии 1908 года. – К. : Тип. К. П. Милевского и Ко, 1909. – 176 с.
13. *Блиох И. С.* Финансы России ХІХ столетия. История – статистика / И. С. Блиох. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1882. – Т. 1. – 292 с.
14. *Блиох И. С.* Финансы России ХІХ столетия. История – статистика / И. С. Блиох. – СПб. : Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1882. – Т. 2. – 295 с.

15. *Блиох И. С.* Финансы России XIX столетия. История – статистика / И. С. Блиох. – СПб. : Тип. Т-ва «Общественная польза», 1882. – Т. 3. – 232 с.
16. *Рафальський О. О.* Національні меншини України : історіогр. нарис / О. О. Рафальський. – К. : Полнос, 2000.
17. *Пушкин А. С.* Сочинения : в 3 т. / А. С. Пушкин. – М., 1986. – Т. 2.
18. *Сперанский М. М.* План финансов / М. М. Сперанский // У истоков финансового права. – М. : Статут, 1998. – С. 35–99.
19. *Канкрин Е. Ф.* Краткое обозрение российских финансов 1838 года / Е. Ф. Канкрин. – СПб., 1880. – 161 с.
20. *Бельский К. С.* Финансовое право : Наука. История. Библиография / К. С. Бельский. – М. : Юрист, 1994. – 208 с.
21. *Горлов И.* Теория финансов / сочинения Ивана Горлова, док. филос., орд. проф. политической экономии и статистики в Императорском Казанском университете. – Казань, 1841.
22. *Горлов И. Я.* Теория финансов / И. Я. Горлов. – СПб. : Тип. И. Глазунова и К^о, 1845 – 280 с.
23. *Горлов И. Я.* Начало политической экономии / И. Я. Горлов. – СПб., 1859–1862.
24. *Мильгаузен Ф. Б.* Финансовое право : курс лекций / Ф. Б. Мильгаузен. – Литогр. – М., 1865.
25. *Осокин Е. Г.* О понятии промыслового налога и об историческом его развитии в России / Е. Г. Осокин. – Казань, 1856.
26. *Ray К. Б.* Основные начала финансовой науки / К. Б. Ray ; пер. с нем., под ред. В. Л. Лебедева. – СПб., 1868.
27. *Пояснительная записка о работах по соглашению оценок государственных имуществ между губерниями* // Комис. высочайше учрежденная для улучшения системы податей и пошлин. – СПб., 1860. – 112 с.: табл.
28. *Труды комиссии высочайше утвержденной для пересмотра системы податей и сборов* : в 23 т. – СПб., 1860–1877.
29. *Лебедев В.* О поземельном налоге / В. Лебедев. – СПб., 1868. – 254 с.
30. *Лебедев В. А.* Земские повинности и местные налоги / В. А. Лебедев // Сб. государственных знаний / под ред. В. П. Безобразова. – СПб., 1875. – Т. 2.
31. *Лебедев В. А.* Местные налоги. Опыт исследования теории и практики местного обложения / В. А. Лебедев. – СПб., 1886.
32. *Лебедев В. А.* Питейное дело / В. А. Лебедев. – СПб. : Тип. Правительствен. сената, 1898. – 106 с.
33. *Войнович И. А.* Питейный вопрос: исследование в экономическом и финансовом отношении / И. А. Войнович. – СПб., 1876.
34. *Гурьев А. Н.* Питейная монополия / А. Н. Гурьев. – СПб. : Тип. А. В. Суворина, 1893. – 81 с.
35. *Гредингер М.* Основы питейной монополии в России / М. Гредингер. – Рига : Тип. А. И. Липинского, 1895. – 80 с.

36. *Нольде Э. Ф.* Питейное дело и акцизная система. Ч. 1-2 / Э. Ф. Нольде. – СПб., 1882–1883.
37. *Осипов Н. О.* Винная монополия, ее основные начала, организация и некоторые последствия / Н. О. Осипов. – СПб. : Тип. П. П. Сойкина, 1899. – 126 с.
38. *Терский Н. С.* Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение / Н. С. Терский. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1890. – 252 с.
39. *Лебедев В. А.* Финансовое право : учебник / В. А. Лебедев. – М. : Статут, 2000. – 461 с. – (Сер. «Золотые страницы финансового права России»).
40. *Иловайский С. И.* Учебник финансового права / С. И. Иловайский. – Одесса : Тип. Штаба округа, 1899. – 385 с.
41. *Патлаевский И. И.* О подоходных налогах / И. И. Патлаевский // Сб. государственных знаний / под ред. В. П. Безобразова. – СПб., 1877. – Т. 4.
42. *Патлаевский И. И.* Курс финансового права / И. И. Патлаевский. – Одесса, 1885.
43. *Янжул И. И.* Причины и последствия отмены соляного налога в Англии и России / И. И. Янжул // Очерки и исследования : сб. статей. – М., 1884. – Т. 2.
44. *Янжул И. И.* Табачная монополия в Европе и вероятные последствия ее введения в России / И. И. Янжул // Очерки и исследования : сб. статей. – М., 1884. – Т. 2.
45. *Львов Д. М.* Промысловый налог и методы его установления в западноевропейских государствах и России / Д. М. Львов. – Казань, 1878.
46. *Львов Д. М.* Налог с наследства по современному учению финансовой науки : (речь) / Д. М. Львов. – Казань, 1883.
47. *Львов Д. М.* Налог с наследств / Д. М. Львов. – СПб., 1893.
48. *Львов Д.* Недоимочность и круговая порука сельских обществ / Д. М. Львов. – Казань : Типолитограф. ун-та, 1897. – 12 с.
49. *Сидоренко Г. Д.* Значение рекрутской повинности в ряду систем формирования и комплектования войск / Г. Д. Сидоренко. – К., 1869.
50. *Сидоренко Г. Д.* Исторический очерк налогов на сахар в России / Г. Д. Сидоренко // Киевские университет. изв. – 1872.
51. *Алексеевко М. М.* О подушной подати в России / М. М. Алексеевко. – Х. : Университетская тип., 1870. – 29 с.
52. *Алексеевко М. М.* Общая теория переложения налогов / М. М. Алексеевко. – Х., 1870. – 17 с.
53. *Алексеевко М. М.* О налогах / М. М. Алексеевко. – Б.м., б.г. – 208 с.
54. *Алексеевко М. М.* Действующее законодательство о прямых налогах / М. М. Алексеевко. – СПб. : Тип. М. Стасюлевича, 1879. – 250 с.
55. *Алексеевко М. М.* Подоходный налог и условия его применения / М. М. Алексеевко. – Х. : Тип. Зильберберга, 1885. – 32 с.
56. *Бржеский Н. К.* Круговая порука в суждениях редакционной комиссии и главного комитета / Н. К. Бржеский. – Б.м., б.г. – 131 с.

57. *Бржеский Н. К.* Недоимочность и круговая порука сельских обществ : историко-критический обзор действующего законодательства, в связи с практикой крестьянского податного дела / Н. К. Бржеский. – СПб. : Тип. В. Киришбаума, 1897. – 427 с.

58. *Жвалюк В. Р.* Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. : організаційно-правові засади діяльності : монографія / В. Р. Жвалюк ; за наук. ред. проф. О. Н. Ярмиша. – К. : Атіка, 2001. – 176 с.

59. *Министерство финансов* : 1802–1902. – СПб. : Экспедиция заготовления гос. бумаг, 1902. – Ч. 1. – 639 с.

60. *Министерство финансов* : 1802–1902. – СПб. : Экспедиция заготовления гос. бумаг, 1902. – Ч. 2. – 692 с.

61. *Шванебах П. Х.* Наше податное дело / П. Х. Шванебах. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1903. – 203 с.

62. *Озеров И. Х.* Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века / И. Х. Озеров. – М. : Д. С. Горшков, 1905. – 273 с.

63. *Озеров И. Х.* Финансовое право. Вып. 2 / И. Х. Озеров. – М. : Типо-Литограф. Г. И. Простакова, 1905. – 207 с.

64. *Озеров И. Х.* Как расходуются в России народные деньги? : Критика русского расходного бюджета и государственный контроль : (по неизданным документам) / И. Х. Озеров. – 2-е изд. – М. : Тип. А. П. Поплавского, 1907. – 320 с.

65. *Озеров И. Х.* Основы финансовой науки : курс лекций / И. Х. Озеров. – М. : Тип. И. Сытина, 1911. – Вып. 1: Учение об обыкновенных доходах. – 544 с.

66. *Озеров И. Х.* Основы финансовой науки : курс лекций / И. Х. Озеров. – М. : Тип. И. Сытина, 1914. – Вып. 2 : Бюджет Формы взимания. Местные финансы. Государственный кредит. – 364 с.

67. *Эринбург И. Г.* Люди, годы, жизнь : воспоминания / И. Г. Эринбург. – М. : Сов. писатель, 1990. – Т. 1. – 469 с.

68. *Инсарский В. А.* Половодье: Картины провинциальной жизни прошлого времени / В. А. Инсарский. – СПб., 1875.

69. *Мешков И. И.* Записки И. И. Мешкова // Русский архив. – 1905. – Кн. 2, № 6.

70. *Брадке Е. Ф.* Автобиографические записки / Е. Ф. Брадке // Русский архив. – 1875. – Кн. 1. – № 1-3.

71. *Ламанский Е. И.* Из воспоминаний / Е. И. Ламанский // Русская старина. – 1915. – № 3.

72. *Витте С. Ю.* Избранные воспоминания. 1849–1911 гг. / С. Ю. Витте. – М. : Мысль, 1991. – 708 с.

73. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві.* – Ф. 293, оп. 1, спр. 393.

74. *Ходский Л.* О поземельном кредите в России / Л. Ходский // Русская мысль. – 1882. – июнь.

75. *Соколов Н.* Как собираются крестьянские недоимки и почему они накапливаются? / Л. Ходский // Жизнь. – 1897. – № 24. – С. 33–40.

76. *Кабанов Н.* Как собираются налоги / Н. Кабанов. – Ростов н/Д : Донская речь, б.г. – 16 с.

77. *Кропотов М.* Еще о круговой поруке, крестьянских платежах и податных порядках в крестьянских обществах / М. Кропотов. – Б.м., б.г. – Разд. паг.

78. *Огарев Н. П.* Избранные социально-политические и философские произведения / Н. П. Огарев. – 1952. – Т. 1.

79. *Финансовая политика в период 1861–1880 гг.* – Б.м., б.г.